

فصلنامه علمی - تخصصی
مطالعات قرآنی نامه جامعه
سال نوزدهم - شماره ۱۳۸
تابستان ۱۴۰۰

رهیافتی بر نقش پیامبران در ایجاد تمدن‌ها (با تکیه بر بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی)

ریحانه سادات هاشمی (شهیدی)^۱
سحر هاشمی جوادی^۲

چکیده

پیامبران درصدد ایجاد تمدن برای انسان‌ها به معنای شیوه زندگی در جامعه شهری بوده‌اند. آنان برای ساختن خود و جامعه، سازه‌های تمدنی را بر اساس ارتباط با عالم ماوراء به کار گرفته‌اند. ارکان نظام تمدن الهی بر اساس عقاید، اخلاق، اقتصاد، سیاست، حقوق و قوانین شکل می‌گیرد و انبیاء الهی به دنبال اصلاح این ارکان بوده و در این راستا، دستاوردهای بزرگ علمی و فرهنگی به دست آورده‌اند. سؤال این تحقیق در جهت شناسایی چگونگی نقش پیامبران در ایجاد تمدن‌هاست. اهمیت این موضوع، در شناسایی مبانی حکومت الهی نهفته است که به دست انبیاء ایجاد شده و ضرورت آن، شناخت نیازهای جامعه و اصلاح آنها بر اساس عملکرد پیامبران پیشین است. با توجه به رویکرد تمدن‌سازی انقلاب اسلامی و بیانیه گام دوم برای جهانیان، الگوگیری از شیوه‌های انبیاء در این مسیر، راهکاری راهبردی در عرصه‌های مختلف است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که دستاوردهای حاکمیتی پیامبران در عرصه‌های دنیایی، به پیشرفت جامعه منجر شده و از لحاظ اخروی، سعادت انسان‌ها را تضمین کرده‌اند. این تحقیق بر اساس منابع کتابخانه‌ای و با شیوه توصیفی-تحلیلی به نگارش درآمده است.

واژگان کلیدی: پیامبران، تمدن، ارکان تمدن، بیانیه گام دوم انقلاب.

۱. استاد حوزه، دکترای شیعه‌شناسی (دانشگاه ادیان و مذاهب)، استادیار و عضو هیأت علمی مؤسسه ره‌پویان سیدالشهداء (علیه السلام)

قم، ایران، Rey.hashemi@chmail.ir

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشکده دارالحدیث، قم، ایران، Sahar.hashemi77@gmail.com

مقدمه

خداوند متعال، انسان را برای پیمودن مسیر تکامل آفرید و برای رهنمون شدن وی به سعادت در این کره خاکی، انبیاء را به عنوان برگزیدگان عالم هستی، برای رشد آنها گسیل داشت. پیامبران با توجه به منطقه مأموریت خویش و بر اساس ظرفیت‌های موجود در محیط و افراد، در راه ایجاد ارتباط بین خدا و مردم تلاش کردند و آنها را به سوی پیشرفت مادی و معنوی دعوت می‌نمودند. شناسایی سازه‌های تمدنی انبیاء از این جهت اهمیت دارد که آنان با توجه به این سازه‌ها سعی کردند ضمن ارتباط با خداوند متعال و عالم متافیزیک، انسان‌های اطراف خود را با خود و یکدیگر پیوند داده و در این راستا، محیطی توحیدمحور در اعتلای جامعه تشکیل دهند. ضرورت شناخت ارکان جامعه توحیدمحور انبیاء، انسان را بر آن می‌دارد که ارکان جامعه را شناخته و آنها را بر اساس این سازه‌های تمدنی بنیان نهد. بر این اساس، ارکان جامعه، حول محور نظام تمدنی مبتنی بر نگرش توحیدی شکل می‌گیرد و گرد آن می‌چرخد. پیامبران بر پایه عقل، انسان‌ها را دعوت کرده و با محور قراردادن اخلاق، سعی در ایجاد عدالت و قوانین الهی در جامعه کرده‌اند. سایر قوانین جامعه از قبیل سیاست و اقتصاد نیز حول محور عدالت الهی استوار گشته و جامعه توحیدی را بنیان نهاده‌اند. در این راستا، انبیاء نه تنها زندگی اخروی انسان‌ها، بلکه زندگی دنیوی انسان‌ها را نیز استعلا بخشیده و مردم را به مدینه فاضله راهنمایی کرده‌اند.

شناخت چگونگی عملکرد پیامبران در این مسیر، کمک شایانی به دستیابی به مبانی حکومت اسلامی و راهکارهای اجرایی آن می‌کند. اهمیت و ضرورت این مطلب هنگام بررسی و شناخت نیازهای جامعه برای اصلاح زیرساخت‌ها و بنای جامعه‌ای قوی و نیرومند از جهت قانون و مسائل اجرایی است.

شناسایی سازه‌ها و ارکان تمدنی انبیاء با بررسی منابع متقدم این امکان را فراهم می‌کند که با همگام‌سازی دانش‌های امروزی و بیانات مقام معظم رهبری با روش کتابخانه‌ای، امکان بهره‌وری از این سازه‌ها و ارکان تمدنی با شیوه توصیف - تحلیلی در این مقاله فراهم شود.

۱. پیشینه

آثار فراوانی درباره تمدن وجود دارد، ولی در رابطه با تمدن‌سازی انبیاء، منابع محدودی به نگارش درآمده است. کتاب «درسنامه تدبیر در سیره تمدن‌ساز انبیاء علیهم‌السلام» نوشته محمدحسین الهی‌زاده، پیرامون تمدن هریک از انبیاء به تنهایی سخن رانده، ولی به صورت موضوعی، نقش تمدنی را بررسی نکرده و پرکردن این خلأ، بر عهده این مقاله است.

در رابطه با تمدن، پایان‌نامه «نقش پیامبران ابراهیمی در بنیان تمدن» از زهرا سلیمانی، تنها به نقش پیامبران ابراهیمی پرداخته و جنبه‌های ارشادی و سیاسی را به صورت جداگانه بررسی کرده است. این مقاله، علاوه بر نقش پیامبران غیر ابراهیمی، به برخی از تأثیرات تمدنی انبیاء به صورت مجموعی اشاره خواهد داشت.

برخی مقالات مرتبط، تنها به نقش پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در تمدن‌سازی اشاره داشته‌اند؛ همچون «پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و جهان‌بینی تمدن‌ساز دینی» از شکرالله خاکرند، اصغر منتظرالقائم و محمدعلی چلونگر؛ حال آنکه این تحقیق، تأثیر عملکرد مجموع پیامبران را در طول دوران تمامی انبیاء مورد بررسی قرار می‌دهد.

مقاله حاضر، علاوه بر آنچه در منابع پیشین درباره تمدن‌سازی هریک از انبیاء به صورت جداگانه مطرح شده است، به زیربنای تمدن‌ها از جمله سازه‌های تمدنی و ارکان تمدنی پرداخته و در نهایت، به نمونه‌هایی از دستاوردهای حاکمیتی انبیاء در عرصه فناوری و اجرای قوانین الهی اشاره کرده است.

۲. مفهوم‌شناسی

تمدن از ریشه «مدن» به معنی «شهر» است (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۲۱۲) که بعضی آن را از ریشه «دان» دانسته و میم آن را زاید گرفته‌اند (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۶، ص ۲۴۴). تمدن به معنی خروج از جهل و دخول به راه انسانیت و ترقی است (همان). در منابع متأخر، «تمدن» به معنی شهرنشینی (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۰۲؛ بستانی، ۱۳۷۵، ص ۸۰ و قرشی، ۱۳۷۱، ج ۶، ص ۲۲۴) آمده و به

کسی که به اخلاق اهالی شهر درآید، «تمدن» می‌گویند. (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۱۱، ص ۵۷)

در قرآن «اعراف: ۱۲۳» و نهج البلاغه، «مدینه» به معنای شهر آمده است (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۲۶۳)؛ هرچند لفظ تمدن در قرآن به کار نرفته، ولی واژه‌هایی همچون «قرن» و «قریه»، مترادف آن است که مراد از آن، فرایند رشد و بالندگی جامعه‌ای قدرتمند و ثروتمند بر پایه سنت‌ها و قوانین است (عیسی‌زاده، ۱۳۹۶، ص ۵۴). واژه انگلیسی «Civilization» از ریشه «Civiliz» به معنای مدنیت و رهایی از وحشی‌گری است. (حییم، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۲۳۵)

تمدن در اصطلاح، به شیوه زندگی در جامعه شهری یا همان اجتماعی شدن اشاره دارد (ابن‌خلدون، ۱۳۷۵، ص ۲۲۹). به عبارت دیگر، تمدن پدیده‌ای به هم تنیده است که همه رویدادهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، اخلاقی (بستانی، ۱۳۷۵، ص ۲۵۸)، دینی و حتی هنر و ادبیات را شامل می‌شود (لوکاس، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۱۶)؛ در واقع، ارتباطات افراد یک جامعه در امور اجتماعی و سیاسی و ... را تمدن گویند. بنابراین، تمدن، صرف شهرنشینی نیست؛ بلکه اشاره به باورها و فرهنگ‌های جامعه شهری دارد که با کمک آنها، انسان می‌تواند در مسیر کمال گام نهد.

نواحی قوی از اطراف کوه، خانه یا قصر را «رکن» گویند که جمع آن ارکان است. (صاحب، ۱۴۱۴، ج ۶، ص ۲۴۸)

پیامبر به عربی به معنای «نبی» (زمخشری، ۱۳۸۶، ص ۳۱) است که چنان‌چه از ریشه «نبو» گرفته شود، به معنای کسی است که «قدر و منزلت او بلند است و بر سایر خلق شرافت دارد» (ازهری، ۱۴۲۱، ج ۱۵، ص ۳۴۹) و اگر از ریشه «نبأ» اخذ شود، به معنای کسی است که از جانب خدا خبر می‌دهد (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۱۶۲). بنابراین پیامبران، کسانی هستند که از جانب خداوند، خبر را گرفته و به مردم ابلاغ می‌کنند و نزد خداوند دارای شرافت می‌باشند.

بیانیه گام دوم، بیانیه‌ای است که توسط مقام معظم رهبری، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، در ۲۲ بهمن ۱۳۹۷ ش، هم‌زمان با چهل‌مین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی ایران منتشر شد. این

۱. «أَيُّنَ الَّذِينَ ... مَدُّوْا الْمَدَائِنَ؛ کجايند آنها که شهرها بنا کردند». (نهج البلاغه، خطبه ۱۸۲)

بیانیه با گذشت چهل سال از انقلاب اسلامی، دومین گام انقلاب را «خودسازی، جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی» معرفی کرده است. (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲)

۳. سازه‌های تمدنی

سازه یعنی الگو یا روابط بین اجزای یک پدیده. چارچوب، محورها، ستون‌ها و پایه‌های یک پدیده، دارای ارتباط خاصی با یکدیگر هستند تا کل پدیده را شکل دهند و زمینه و مرزهای فعالیت آن باشند. (مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف، ۱۳۹۹)

خداوند متعال در راستای ایجاد تمدن برای بشریت، برنامه‌ای قانونمند برای زندگی به پیامبران ارائه داده که حاوی پیشرفت‌های مادی و معنوی ویژه زندگی انسان است. آیات فراوانی از قرآن، علاوه بر اشاره به جوامع متمدن گذشته، به بهره‌مندی آنان از امکانات مادی و معنوی اشاره می‌کند که می‌توان آنها را به صورت زیر دسته‌بندی کرد:

الف) آیاتی که به تشکیل حکومت‌ها اشاره دارد؛ همچون حکومت سلیمان «بقره: ۱۰۲، نمل: ۱۶-۱۸ و ص: ۳۴-۳۸»؛ حکومت داود نبی «ص: ۱۷-۲۰ و بقره: ۲۶ و بقره: ۲۵۱»؛ حکومت ذوالقرنین «کهف: ۸۳-۹۸»؛ حکومت یوسف «یوسف: ۵۴، ۵۶ و ۱۰۰-۱۰۱» و حکومت حضرت محمد ﷺ «توبه: ۸۶، نور: ۵۳-۵۴ و احزاب: ۱۳ و ۳۶، محمد: ۳۳ و تغابن: ۱۲» که به دست انبیاء به وجود آمده است. همچنین به حکومت‌های غیر الهی همچون حکومت فرعون «بقره: ۴۹، اعراف: ۱۰۳ و ۱۰۵ و غافر: ۲۹» و حکومت ملکه سبا «نمل: ۲۲-۲۳ و ۳۲-۳۳» نیز اشاره شده است. ب) آیاتی که به معماری و ساخت‌وسازها اشاره دارند؛ مانند ساختن تندیس‌ها و ساختمان‌های عظیم توسط جنیان «سبأ: ۱۳»؛ ساختمان‌سازی قوم ثمود «اعراف: ۷۴» و سد فولادین ذوالقرنین «کهف: ۹۶-۹۸».

ج) آیاتی که به صنایع اشاره دارند؛ از جمله صنعت ذوب فلزات توسط ذوالقرنین «کهف: ۹۶»؛ صنعت سدسازی قوم سبا «سبأ: ۱۶»؛ گوساله سامری «طه: ۸۸»؛ کشتی‌سازی نوح «قمر: ۹ و ۱۳-۱۴»؛ کشاورزی «انعام: ۶ و ابراهیم: ۳۲»؛ باغداری قوم ثمود «شعراء: ۱۴۱-۱۴۸ و

دخان: ۲۵-۲۶؛ دامداری و چوپانی که شغل بسیاری از انبیاء بوده است مانند: حضرت موسی «قصص: ۲۷، طه: ۱۰، ۱۳ و ۱۸-۱۷»؛ دختران حضرت شعیب علیه السلام «قصص: ۲۳»؛ نجاری حضرت نوح علیه السلام «هود: ۳۷ و مؤمنون: ۲۷» و آهنگری و زره بافی حضرت داود علیه السلام «سبأ: ۱۰-۱۱».

د) آیاتی که به نیروهای نظامی اشاره می‌کنند؛ از قبیل لشکر حضرت سلیمان علیه السلام «سبأ: ۱۳-۱۲»؛ ملکه سبأ «نمل: ۲۲، ۳۰ و ۳۳» و لشکریان پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله «آل عمران: ۱۲۱». و آیاتی که به هنرها اشاره دارند؛ مانند قصر آگینه حضرت سلیمان علیه السلام «نمل: ۴۴»؛ هنر مجسمه سازی «اعراف: ۱۴۸ و سبأ: ۱۲-۱۳» و ساختن قصرها «اعراف: ۷۴».

انبیای الهی سعی کرده‌اند از توانمندی‌هایی که خداوند در اختیار بشر نهاده، برای رشد و تعالی دنیوی و اخروی انسان‌ها بهره گرفته و تمدن الهی را در جامعه بشری بنیان‌گذاری کنند. ارتباط انبیاء با امت‌های پیشین، از راه‌های گوناگون بوده که می‌توان آنها را بر اساس سازه‌های تمدنی، در چهار محور ارتباط با محیط، ارتباط با هم‌نوع، ارتباط با خود و ارتباط با ماوراء بررسی کرد.

۳.۱. محور ارتباط با محیط

اولین نقش انسان‌ها در ایجاد تمدن را می‌توان در محور ارتباط با محیط بررسی کرد. انسان، از ابتدایی‌ترین شکل اجتماع، یعنی چادرنشینی به یکجانشینی روی آورد و به تدریج اجتماعات بشری را شکل داد و با ایجاد شهر، نخستین قانون اجتماع تمدنی بنیان نهاده شد (جان احمدی، ۱۳۸۷، ص ۲۵). ابتدایی‌ترین تمدن پیامبران، بر اساس آیات، مربوط به حضرت آدم علیه السلام است که بر روی زمین فرود آمد و تمدن انسانی را بنا نهاد و این تمدن در زمان ادريس نبی علیه السلام گسترش یافت (عسکری، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۲۲۸-۲۲۹). در نتیجه امنیت و رونق اقتصادی، زمینه ابداع و اختراع فراهم شد و درهای علم و معرفت به روی بشر گشوده شد و ابزار توسعه تمدنی و فرهنگی پدید آمد. (جان احمدی، ۱۳۸۷، ص ۲۷)

فرهنگ‌ها «رفتار ساز» و تمدن‌ها «فرهنگ ساز» هستند. فرهنگ، بخش نرم‌افزاری

دستاورد بشری است و تمدن، بخش سخت‌افزاری این دستاوردها است که تکمیل‌کننده یکدیگر هستند. فرهنگ به معنای دانش، ادب، معرفت، تعلیم و تربیت، آثار علمی و ادبی یک قوم یا ملت (معین، ۱۳۸۸، ذیل واژه مورد نظر)، حرفه، فنون، هنر، آموختن، به‌کار بستن ادب، بزرگی، سنجیدگی، آموزش و پرورش، تربیت، آیین و رسوم و عقل کاربرد دارد (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه مورد نظر). فرهنگ، مفهومی گسترده و شامل ارزش‌های اجتماعی و هنج‌های موجود در جوامع بشری است. در اندیشه امام خمینی علیه السلام، مفهوم تمدن، از فرهنگ متمایز شده است. ایشان درباره فرهنگ می‌فرمایند: «فرهنگ یک ملت در رأس تمدن واقع شده و فرهنگ باید فرهنگی موافق با تمدن باشد». (خمینی، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۶۹-۲۷۰)

ویژگی‌ها و شاخصه‌های عمومی فرهنگ‌ها، هویت‌بخش انسان بوده و وجه تمایز میان تمدن‌هاست؛ ضمن اینکه فرهنگ، میراث گذشتگان است که سرمایه‌های معنوی و آثار هنری، فکری و ادبی جامعه را در برگرفته و به رفتار افراد جامعه، نقش و شکل داده و ضمن اینکه محصول فکری انسان‌هاست، راهبر جامعه است که می‌توان آن را حاصل کمال بشری دانست. (جان‌احمدی، ۱۳۸۷، ص ۳۹)

۳،۲. ارتباط با هم‌نوع

یکی از سازه‌های تمدنی، ارتباط افراد یک جامعه با یکدیگر است. تمدن به معنی برقراری نظم و هماهنگی در روابط انسان‌های یک جامعه است که تزاخم‌های ویرانگر را منتفی ساخته و مسابقه در مسیر رشد و کمال را جایگزین آن می‌سازد؛ به طوری که زندگی اجتماعی افراد و گروه‌های آن جامعه، موجب به‌فعلیت رسیدن استعدادهای سازنده آنها باشد (جعفری، ۱۳۷۳، ج ۶، ص ۲۳۳). انبیاء با افراد جامعه اعم از مؤمن، کافر و مشرک «اعراف: ۵۹، ۶۵، ۷۳ و ۸۵ و ملک: ۲۸» ارتباط برقرار می‌کردند. آیات قرآن حکایتگر این ارتباط است که پیامبران با بشارت و انذار اقوام، آنها را به سعادت دنیا و آخرت رهنمون می‌کردند. «بقره: ۲۱۳»

امروزه، ارتباط با هم‌نوع، منحصر به ارتباط فیزیکی نیست و یکی از راه‌های انتقال فرهنگ،

وسایل ارتباطی است که در اختیار انسان‌ها قرار می‌گیرد. بر این اساس، فرهنگ کشورهایایی که امکانات و وسایل ارتباطی را در اختیار دارند، بر فرهنگ‌های بومی تأثیر می‌گذارند. یکی از ابزارهای جهانی‌سازی غرب، استفاده از وسایل ارتباط جمعی است که فرهنگ‌های بومی را به شدت تحت تأثیر قرار می‌دهند و موجب تحقیر فرهنگ و هویت‌های فردی، قومی، ملی و مذهبی این ملل می‌گردند. (امیری، تیر ۱۳۸۷، ص ۵۴)

گسترش وسایل ارتباط جمعی، فرصت‌آشنایی و شناخت ویژگی‌های فرهنگی جوامع دیگر را فراهم می‌سازد و این امکان، موجب شده تا فرهنگ‌ها، آداب و رسوم مختلف، از مرزهای محدود ملی فراتر رفته و ارزش‌های مشترک جهانی در حال شکل‌گیری است. (همان، ص ۵۵) هرچند وسایل ارتباط جمعی و رسانه‌ها در اختیار همه کشورها قرار دارد، ولی به دلیل سیطره ابرقدرت‌ها بر این رسانه‌ها، سانسور خبری و انتقال فرهنگ از سوی ابرقدرت‌ها صورت گرفته و یکی از راه‌های انتقال فرهنگ سایر ملت‌ها، از راه بومی‌سازی این رسانه‌ها امکان‌پذیر است و این امری است که مقام معظم رهبری بر آن تأکید دارند. (پیام رهبر معظم انقلاب به مناسبت آغاز سال ۱۴۰۰ هجری شمسی، ۱۴۰۰/۰۱/۰۱)

۳,۳. ارتباط با خود

نفس انسانی دارای امور فطری و ابعاد وجودی گوناگون است. یکی از ویژگی‌های انسان‌شناسی قرآن این است که مسئله «نفس یا خود» را به‌طور خاص مطرح کرده «مأئده: ۱۰۵» و پیش از رابطه انسان با دیگران، ارتباط انسان را با خود تبیین کرده است. اگر این خود انسانی اصلاح شود، سایر امور نیز اصلاح شده و اگر این خود، تخریب شود، سایر امور نیز به ویرانی کشیده خواهند شد. (غضنفری و ضرغام، ج ۱، ص ۳۷)

انسان، موجودی خودآگاه بوده و به همین دلیل، قدرت ایجاد ارتباط با خویشتن را دارد و بهتر از هرکس به خود و عملکردهای خود آشناست «قیامت: ۱۴-۱۵». این ارتباط به معنای پیوند و رابطه او با حقیقت خود در نظام هستی و توانایی‌های خویش می‌باشد (آل بویه،

۱۳۸۸، ص ۵۲). ارتباط انسان با خود بر دو پایه خودشناسی و خودسازی استوار می‌گردد؛ یعنی انسان با خودشناسی می‌تواند استعدادهای خویش را شناخته و سپس بر اساس آن، خود را ساخته و به سوی کمال نهایی حرکت کند. انسان در وجود خود به صورت فطری، از بینش‌ها و گرایش‌هایی برخوردار است و با استفاده از علم و آگاهی در کنار گرایش‌های فطری می‌تواند به کمال رهنمون شود. این علم، در کنار گرایش‌های فطری، منشأ ارتباط انسان با خویشتن می‌باشد (همان، ص ۵۳). پیامبران بر اساس تعالیم الهی، بینش‌های لازم را به انسان داده و موجب جهت‌دهی صحیح گرایش‌های او برای رسیدن به تعالی و کمال مطلوب می‌شوند. آنان ابتدا ارتباط خود را با خدا تقویت کرده و سپس، برای ایجاد ارتباط انسان‌ها با خدا، به ایجاد ارتباط بین خود و دیگران می‌پردازند.

در مقابل بینش الهی، بینش اومانیسم و مادی‌گرایانه است که انسان را در جسم مادی منحصر کرده و از عظمت روحی او غافل شده است. در این بینش، انسان هدفی جز لذات جسمانی نداشته و از استعدادهای وجودی خود تنها در راه ارضای خود و سودجویی از دیگران بهره‌جسته و موجبات انحطاط شخصیت انسانی می‌شود (همان) و در پی آن، موجب ضایع شدن حقوق دیگران می‌گردد. این امر موجب دور شدن انسان از حقیقت الهی خود شده و هرچند در ظاهر، به مدنیت مادی دست یافته است، اما در حقیقت، از وجود فطری خود فاصله گرفته و از تمدن حقیقی یعنی حیات طیبه مادی و معنوی فاصله می‌گیرد.

پیامبران درصدد احیای فطرت انسانی بوده و انسان‌ها را به سوی حیات الهی سوق می‌دهند. بر همین اساس، قرآن انسان‌ها را به سوی حیات طیبه دعوت می‌کند «انفال: ۲۴»؛ حیاتی که بر مبنای اندیشه و ایمان به خدا در جهت منطقی و تعالی قرار گرفته است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۹، ص ۴۵). به دست آوردن این کمال انسانی، جز از راه ایمان و عمل صالح امکان‌پذیر نیست «نحل: ۹۷»؛ امری که انبیای الهی در پی آن بوده‌اند و با تحقق آن، زمینه‌های تمدن اسلامی در حیطه فردی شکل می‌گیرد.

۳,۴. ارتباط با ماوراء

خداوند متعال، عالم هستی را به صورت یک مجموعه‌ی منسجم و با برنامه‌ریزی کامل آفرید. تمام اجزای این مجموعه، به صورت هماهنگ با یکدیگر عمل کرده و در یکدیگر اثرگذار هستند. نظم و هماهنگی موجود در آفرینش موجودات و عالم هستی، دلیلی بر وجود هدف و غرض برای آفرینش است و نشان از مدبری عالم، با اراده‌ای حکیمانه دارد. (آل بویه، ۱۳۸۸، ص ۴۸)

خداوند از طریق پیامبران با انسان‌ها ارتباط برقرار کرده و برنامه زندگی انسان‌ها را سامان می‌دهد. این ارتباط گاه به صورت مستقیم با خداوند بوده و گاه از طریق فرشته وحی انجام می‌پذیرد. خداوند، ارتباط و حیانی را بر تمامی انبیاء مطرح کرده «نساء: ۱۶۳» و از این طریق، اموری را آموزش می‌دهد که انسان‌ها پیش از آن اطلاعی درباره آن نداشته‌اند. «هود: ۴۹»

ارتباط انسان با خداوند باعث رشد و تعالی آنها شده و در مقابل، انسانی که خدا را فراموش کند، اسمای حسنی و صفات علیای الهی را به فراموشی می‌سپارد که ارتباط مستقیم با صفات ذاتی انسان دارد. کسی که خدا را فراموش کرد، نیاز ذاتی خود را به خدا از یاد برده و خود را در هستی، مستقل می‌پندارد. وی گمان می‌کند حیات، قدرت و علم را از خود دارد و سایر اسباب طبیعی عالم را مستقل پنداشته و گمان می‌کند که خود این اسباب، تأثیرگذار یا تأثیرپذیر هستند. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۹، ص ۲۱۹)

برخی، تمدن را مجموعه‌ای از ساخته‌ها و اندوخته‌های مادی و معنوی دانسته‌اند (فوزی و صنم‌زاده، ۱۳۹۱، ص ۱۲) که رهاورد انبیای الهی است. مقام معظم رهبری، تمدن اسلامی را به معنای همراهی علم با اخلاق، مادیات با معنویات و قدرت سیاسی با عدالت دانسته‌اند و در مقابل آن، تمدن غربی وجود دارد که نشانه‌های انحطاط آن، علم بدون اخلاق، مادیت بدون معنویت و قدرت بدون عدالت، در دنیای امروز مشهود است. (بیانات در مدرسه فیضیه، ۱۳۷۹/۷/۱۴)

خداوند به عنوان قانون‌گذار عالم هستی، مجموعه قوانین را تحت عنوان دین، از طریق انبیاء در اختیار بشر قرار داده است. دین به عنوان عاملی رفتارساز، پاسخگوی نیازهای فردی و اجتماعی بوده و به نیازهای تمدنی، از قبیل ساختار و سیستم‌های اداره‌کننده جامعه،

پاسخی پایدار می‌دهد. انبیاء از طریق ارتباط با ماوراء، این نیازها را پاسخ داده و انسان‌ها را به سمت کمال، هدایت کرده و به سوی رشد جامعه و تمدن سوق می‌دهند.

۴. ارکان نظام تمدن و نقش پیامبران در ایجاد آن

واژه «رکن» به معنای اطراف یک چیز و بخش قوی آن است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۴۳۰) که بدان تکیه می‌شود (ابن درید، ۱۹۸۸، ج ۲، ص ۷۹۹ و راغب، ۱۳۷۴، ص ۳۶۵). بنابراین ارکان تمدن، بخش‌هایی از تمدن است که تمدن بر پایه آنها بنیان‌گذاری شده و بدون آنها، تمدن پابرجا نمی‌ماند. مدنیت و تمدن در عالم هستی توسط انبیای الهی بر اساس دعوت و حیانی پایه‌گذاری شده است «بقره: ۴۶، انبیاء: ۹۳ و مؤمنون: ۶۰». خداوند متعال برای رساندن انسان‌ها به تعالی، پیامبران را واسطه فیض در عالم هستی در امور مادی و معنوی قرار داده است «اعراف: ۵۹، ۶۵، ۷۳ و ۸۵». پیامبران برای رساندن انسان‌ها به غایت هستی، واسطه ایجاد قابلیت در انسان‌ها بوده (لطیفی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۶۰۵۹) و بر اساس سازه‌های تمدنی، راه صعود برای سایر انسان‌ها را فراهم می‌کنند. بر اساس درجات پیامبران الهی، تمدن‌های مختلفی بنیان‌گذاری شده تا بدانجاکه پیامبران اولوالعزم، پایه‌گذاران تمدن‌های بزرگ بوده‌اند و پیامبر اسلام ﷺ، تمدن بزرگ نوین اسلامی را بنیان‌گذاری کرده است.

برای تمدن، ارکان زیادی در منابع مختلف نام برده شده است؛ از جمله: امور اقتصادی، سازمان سیاسی، سنن اخلاقی، معرفت و بسط هنر (جان احمدی، ۱۳۸۷، ص ۲۸)، دین‌باوری و خدامداری (اداره‌کل معاونت سیاسی سازمان صداوسیما، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۲۱)، یکتاپرستی، عدالت، آزادی، تعقل و اندیشه (بینش، ۱۳۸۸، ص ۲۶۰۲۲)، فرهنگ، علم و اقتصاد. (ترکی، ۱۳۹۸، خبرگزاری بین‌المللی قرآن، iqna.ir)

مقام معظم رهبری، شاخصه‌های تمدن اسلامی را بهره‌مندی انسان‌ها از همه ظرفیت‌های مادی و معنوی دانسته‌اند که خداوند برای سعادت و تعالی انسان، در عالم طبیعت و وجود انسان قرار داده است. تمدن اسلامی را می‌توان در حکومت مردمی، قوانین قرآنی، اجتهاد،

پرهیز از ارتجاع و التقاط، رفاه و ثروت عمومی، استقرار عدالت، رهایی از اقتصاد ویژه خواری و ربوی، اخلاق انسانی، دفاع از مظلومان و تلاش و کار و ابتکار مشاهده کرد. از لوازم این تمدن سازی، نگاه اجتهادی به عرصه‌های گوناگون، از علوم انسانی تا نظام تعلیم و تربیت رسمی، از اقتصاد و بانکداری تا تولید فنی و فناوری، از رسانه‌های مدرن تا هنر و سینما، تا روابط بین‌الملل و غیره است. (بیانات در اجلاس جهانی علما و بیداری اسلامی، ۱۳۹۲/۰۲/۰۹)

در این مقاله، ارکان تمدن اسلامی بر شش پایه جهان بینی توحیدی، عقلانیت و خردورزی، معنویت و اخلاق محوری، قانون و عدالت محوری، سیاست و اقتصاد، بنیان نهاده شده است تا کلیات تمامی ارکان نام برده توسط سایر اندیشمندان را در بر گیرد.

۴.۱. عقاید دینی بر اساس جهان بینی توحیدی

عقاید تمدن های الهی، مبتنی بر توحید، بنیان گذاری شده است که نبوت و معاد نیز جزء ارکان اصلی آن محسوب می شود. محور دعوت انبیاء، بر اساس پذیرش توحید «توبه: ۳۱» و انبیاء: ۲۵» و ایمان به خداوند متعال و کتاب های او و پیامبران او، عدالت «حدید: ۲۵» و معاد «صافات: ۴، ۵ و ۱۱» قرار دارد.

منشأ قانون گذاری در نهادهای حقوقی الهی، خداوند متعال است «انعام: ۵۷». حکومت و سیاست با او مشروعیت یافته و اقتصاد، بر پایه قسط و عدالت شکل می گیرد «هود: ۸۵» و انعام: ۱۵۲». قرآن، سنگ بنای تمدن های انسانی را خدا می داند؛ چرا که اساس خلقت موجودات، مانند خلقت باران «بقره: ۲۲»، باغ ها «انعام: ۹۹»، انواع غذاها، گیاهان، درختان «عبس: ۲۴-۳۲»، علم و معرفت و توان انتقال آن به دیگر نسل ها «علق: ۴-۵» منسوب به خداوند متعال است. اعتقاد به خداوند، تمدن انسانی را از پوچ گرایی بازداشته و موجبات آرامش جامعه را فراهم می سازد. در چنین تمدنی، در کنار عقل معاش، عقل معاد نیز اهمیتی دوچندان می یابد؛ زیرا مبنای جهان بینی توحیدی، به این دنیای فانی ختم نشده، بلکه آغازی برای زندگی جاودانه اخروی است. (پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی، شکرانی، ۱۳۹۶)

در جهان بینی الهی، بهره‌گیری مادی از جهان، تنها عامل تأمین خوشی انسان نیست؛ بلکه ارزش‌های معنوی، تضمین‌کننده سعادت انسانی است و سعادت فرد، از سعادت جامعه جدا نیست (مطهری، بی‌تا، ج ۱۶، ص ۵۱۷). در جهان بینی مادی، ترک لذت‌گرایی، بی‌معنی است؛ حال آنکه در جهان بینی الهی، تقویت جسم و روح در کنار یکدیگر قرار گرفته و به تعالی روح انسانی می‌انجامد و انبیای الهی ضمن آموزش بهره‌مندی صحیح جسم از لذت‌های مادی، به پرورش روح انسان‌ها پرداخته و با پرورش جسم و روح در کنار هم، موجبات تعالی انسان‌ها را فراهم می‌آورند.

۴،۲. عقلانیت و خردورزی

خداوند متعال، انسان‌ها را به سوی خردورزی و تعقل دعوت کرده و پیامبران، در دعوت توحیدی خود و راهنمایی انسان‌ها، بر خردورزی و تعقل انسان‌ها پای فشرده‌اند. «آل عمران: ۶۵، انعام: ۱۵۱، اعراف: ۱۶۹، هود: ۵۱ و ...»

انبیای الهی، انسان را به سوی تفکری هدفمند فرا می‌خوانند، نه از نوع تفکراتی که در قرون وسطی وجود داشت یا تفکرات مادی از نوع پراگماتیسم امروز جهان؛ بلکه تفکری حاصل از افزایش نظام معرفتی که درهای دانش را به سوی انسان می‌گشاید (جان احمدی، ۱۳۸۷، ص ۶۵). تمدنی شکوفا خواهد شد که بر اساس یک نظام فکری صحیح بنیان‌گذاری شده باشد. عقلانیت و خردورزی، بن‌مایه تمدن نوین اسلامی است. (فرزانه، ۱۳۹۷، ص ۱۹۷) رهبر معظم انقلاب، بعثت پیامبر ﷺ را دعوت مردم به عرصه تربیت عقلانی، اخلاقی و قانونی دانسته و فرموده‌اند: «در درجه اول، تربیت عقلانی است. یعنی نیروی خرد انسانی را استخراج کردن، آن را بر تفکرات و اعمال انسان حاکم قرار دادن، مشعل خرد انسانی را به دست انسان سپردن، تا راه را با این مشعل تشخیص بدهد و قادر بر طی کردن آن راه باشد». (در دیدار مسئولان نظام در سالروز بعثت نبی مکرم اسلام ﷺ، ۱۳۸۸/۴/۲۹)

عقلانیت و خردورزی، در پرتو علم و دانش به شکوفایی رسیده و می‌تواند راه‌های خرد را به درستی طی کند. به همین دلیل، در اسلام، به علم‌آموزی اهمیت بسیار داده شده و آن را

بر هر زن و مرد مؤمنی واجب کرده است؛ زیرا موجب تقوی و یقین و معرفت نفس و معرفت پروردگار و ... است (مشهدی، ۱۴۰۰، ص ۱۱۳). انبیاء نیز برای استخراج گنجینه‌های عقل (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۴۳) در جامعه دامن همت به کمر زده تا انسان‌ها و جامعه را از جهل رهانیده و آنها را به سوی کمال انسانی رهنمون شوند.

مقام معظم رهبری در این راستا، از روایت «العلم سلطان؛ علم، اقتدار است» (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۳۱۳) استفاده کرده و فرمودند: «هرکس این اقتدار را داشت، می‌تواند حرکت کند» (بیانات در دیدار نخبگان جوان، ۱۳۸۹/۰۷/۱۴) و «هرکس این اقتدار را داشته باشد، می‌تواند به همه مقاصد خود دست پیدا کند» (خطبه‌های نماز جمعه تهران، ۱۳۹۰/۱۱/۱۴). انبیای الهی نیز از طریق علم‌آموزی به امت خویش، درصدد ارتقای امت به این حد بوده تا با افزایش علمی و عملی امت، آنها را به مقاصد دنیوی و اخروی الهی برسانند.

۴,۳. معنویت و اخلاق محوری

اخلاق الهی، مبتنی بر بایدها و نبایدهایی است که از سوی خداوند متعال بر پایه اعتقادات توحیدی بنا نهاده شده است. یکی از اهداف قرآن، شکل‌گیری اخلاق و رفتار الهی انسان‌ها بر روی زمین است. انبیاء برای اصلاح و تکمیل اخلاق انسانی در جامعه مبعوث شدند (طبرسی، ۱۳۷۰، ص ۸).^۲ جامعه‌ای می‌تواند به پویایی و رشد برسد که افراد جامعه، اصول، ارزش‌ها و اخلاق را شناخته و با اجرای قوانین، همگام با ارزش‌ها و اصول، جامعه را به سوی تکامل و معنویت پیش ببرند. امام صادق علیه السلام اخلاق نیکو را در کنار نیکوکاری، موجب آبادانی شهرها بیان کرده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۰۰)^۳ که یکی از ارکان تمدن‌سازی در جوامع بشری است. اسلام، به عنوان یکی از ادیان تمدن‌ساز، بر دو پایه اجرایی و ارزشی استوار است. نظام ارزشی، اعم از ارزش‌های

۱. قال علی علیه السلام: «أَنْبِيَاءٌ... يُبَيِّرُوا لَهُمْ دَفَائِنَ الْعُقُولِ»، خطبه ۱.

۲. قال رسول الله صلى الله عليه وآله: «أَلَمَّْا بَعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ».

۳. امام صادق علیه السلام: «الْبِرُّ وَ حُسْنُ الْخُلُقِ يَعْمُرَانِ الدِّيَارَ وَ يَزِيدَانِ فِي الْأَعْمَارِ».

فردی و اجتماعی، دربردارنده همه جنبه‌های تربیتی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جامعه است. (بینش، ۱۳۸۸، ص ۲۰۲)

مقام معظم رهبری، اساس کار جامعه را اخلاق دانسته‌اند که اگر جامعه‌ای از لحاظ اقتصاد و سیاست به بالاترین درجه برسد، ولی اخلاق اسلامی نباشد، اساس کار از بین خواهد رفت (در دیدار هزاران تن از علما، روحانیون، فضلا و ائمه جماعات، ۱۳۷۷/۱/۲). این امر بیانگر آن است که اخلاق، رکن و اساس تمدن الهی را تشکیل می‌دهد؛ به همین دلیل، مقام معظم رهبری در بیانیه گام دوم، در یکی از سرفصل‌های دعوت جوانان، گرایش به معنویت و اخلاق را مد نظر قرار داده و فرموده‌اند: «معنویت به معنی برجسته‌کردن ارزش‌های معنوی از قبیل: اخلاص، ایثار، توکل، ایمان در خود و در جامعه است، و اخلاق به معنی رعایت فضیلت‌هایی چون خیرخواهی، گذشت، کمک به نیازمند، راستگویی، شجاعت، تواضع، اعتماد به نفس و دیگر خلقیات نیکو است. معنویت و اخلاق، جهت‌دهنده همه حرکت‌ها و فعالیت‌های فردی و اجتماعی و نیاز اصلی جامعه است.» (۱۳۹۷/۱۱/۲۲)

برخی، مسائل اخلاقی را تنها یک امر خصوصی یا منحصر در امور معنوی می‌دانند که در سرای دیگر، اثرگذار است؛ درحالی‌که مسائل اخلاقی، آثار مادی و معنوی متعددی در زندگی اجتماعی بشر دارد که جامعه انسانیت، بدون آنها مفهوم زندگی واقعی انسانی را از دست خواهد داد. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۴۵)

نمونه عملی تأثیرگذاری رهبران الهی بر جوامع از راه اخلاق و معنویت، رهبر کبیر انقلاب حضرت امام خمینی علیه السلام است. ایشان در زمانی که سقوط اخلاقی، اخلاق و معنویت را در عالم منزوی کرده بود، با رویکرد دینی و اخلاقی، دل‌های جوانان را به سوی دین و اخلاق دگرگون کرد و مجاهدت‌های جوانان، با ذکر و دعا و روحیه برادری و ایثار همراه شد. (ر.ک: ۱۳۹۷/۱۱/۲۲، <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>). امام خمینی با الگوگیری از شیوه انبیای الهی، اخلاق و معنویت را محور انقلاب اسلامی قرار دادند. رهبر معظم انقلاب نیز بر این سیره پافشاری کرده و آن را یکی از اساسی‌ترین محورهای حفظ تمدن اسلامی دانسته‌اند.

۴,۴. قانون و عدالت محوری

قانون، یکی از ارکان تغییرناپذیر تمدن الهی است که در قرآن، تحت عنوان «سنت» از آن یاد شده است «آل عمران: ۱۳۷» و «سنت»، آن روشی است که باید در جامعه سیر شود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۲۱). قوانین الهی بر اساس شریعتی است که از سوی خداوند متعال بر انبیای الهی نازل شده و اوصیای آنها درصدد اجرای آنها در جامعه برآمده‌اند.

از دیدگاه اسلام، تاریخ بر اساس ضوابط و قوانین سیر می‌کند که تحت تدبیر الهی استمرار دارد و سنت الهی، غیر قابل تبدیل و دگرگونی است «فتح: ۲۲». تحولات تاریخ، از صعود تا سقوط تمدن‌ها، تابع ضوابط خاصی است که جامعه بشری در پرتو آگاهی از آنها، زمینه سعادت‌مندی خود را فراهم می‌آورد. این ضوابط، واکنش در برابر عملکرد و کنش‌های جوامع هستند که بر اساس عملکرد فرد و جامعه محقق می‌شوند. بنابراین، نیک‌بختی و بدبختی هر جامعه، عکس‌العمل طبیعی کنش‌های اختیاری افراد و جامعه است. (محمدی، ۱۳۸۷، ص ۱۶۶) خداوند متعال به امت‌ها هشدار داده است که ملتی سرنوشت خود را تغییر نمی‌دهد، مگر آنکه خود موجب دگرگونی سرنوشت خود شوند «رعد: ۱۱». قوم سبأ نمونه تمدن درخشانی است که افراد آن از نعمت بهره‌مندند؛ اما پس از تغییر افکار و اعمال، موجب ارتجاع خود و جامعه شده و در نتیجه، نعمت‌ها را از دست داده و گرفتار سختی و بلا شدند. «سبأ: ۱۷-۲۰» از محورهای اساسی قوانین الهی، عدالت محوری است که یکی از ارکان تمدن الهی به شمار می‌رود. عدالت محوری در لسان و عملکرد تمام انبیای الهی نمود داشته و «در صدر هدف‌های اولیه همه بعثت‌های الهی است». (بیانیه گام دوم انقلاب؛ ۱۳۹۷/۱۱/۲۲) آیات و روایات، تأکید چشمگیری بر اصل عدالت دارند و خداوند متعال، هدف از ارسال پیامبران را اجرای عدالت بیان کرده است. «حدید: ۲۵»

عدالت، به بخش ویژه‌ای از ارکان تمدنی اختصاص ندارد و در تمامی ابعاد آن وجود دارد؛

۱. ظلم و ستم حدود ۲۹۰ بار در قرآن کریم تفسیر شده است.

ولی علت عمده حفظ سایر شاخصه‌های تمدنی است. در تمدن الهی، سعادت انسان‌ها به وسیله به‌کارگیری و اجرای عدالت تضمین شده و هدف از کارکرد عدالت و اجرای آن، سعادت و هدایت انسان به سمت رشد توحیدی است (ر.ک: کارگر، ۱۳۹۵، ص ۱۷۰). در مقابل، کفرپیشگی به درگاه خداوند و مبارزه با انبیای الهی، همواره موجب فروپاشی تمدن‌ها شده است.

۴,۵. سیاست

سیاست در لغت به معنای پاس داشتن ملک، نگاه داشتن، حفاظت، نگاهداری، حراست، حکم‌راندن بر رعیت، رعیت‌داری کردن، حکومت، ریاست و داوری آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه مورد نظر) و در اصطلاح، «اخلاق مردم باشد از راه ارشاد به راه راست و آن صفت انبیا است در باطن، و در ظاهر، راه و روش سلاطین و علماء است و قانون موضوعه برای رعایت آداب و مصالح و انتظام جوامع بشری است». (سجادی، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۱۰۲۶)

سیاست الهی، مبتنی بر آموزه‌هایی است که بر اساس فرامین الهی و عدالت‌محوری بنیان‌گذاری شده است. قرآن به عنوان جامع‌ترین و آخرین کتاب الهی، درباره تشکیل حکومت و ضرورت آن «مائده: ۴۰» و حتی اداره آن «حدید: ۵۷» و آل عمران: ۱۵۳» نظرات بسیار دقیقی بیان کرده است. سیاست پیامبران، معطوف به هدایت جامعه است و آنان درصدد حاکم‌کردن اصول اخلاق انسانی در جامعه هستند که به آن، اخلاق زمامداری یا اخلاق سیاسی می‌گویند که از مسائل کلیدی نظریه قدرت است. (مفتح، ۱۳۸۷، ص ۱۰۰)

پیامبران به عنوان بنیان‌گذاران سیاست اخلاقی باید چنان عادلانه عمل کنند که اگر جای ایشان با مردم عوض شود، همان عمل را به عنوان مردم از جانب حاکم نسبت به خود و جامعه بپسندند. این سیاست اخلاقی مبتنی بر اخلاق سیاسی است (همان، ص ۱۰۳-۱۰۴). مقام معظم رهبری در این زمینه می‌فرماید: «پرچم عدالت‌خواهی را همواره پیامبران الهی و پیروان راستین آنان بر دوش کشیده‌اند» (پیام خطاب به پانزدهمین نشست سراسری تشکل‌های مرتبط با جنبش عدالتخواه دانشجویی، ۱۳۸۷/۰۵/۲۳). بنابراین انبیاء، کامل‌ترین شکل سیاست را در جوامع تمدنی

بنیان‌گذاری کرده‌اند که ناظر به ظاهر و باطن و خواص و عوام است. (احمدی طباطبایی، ۱۳۸۰، ص ۳۲)

۴,۶. اقتصاد

اقتصاد دینی، مبتنی بر اموری است که بر اساس قوانین الهی بنیان‌گذاری شده است. قرآن، مالک اصلی دنیا را خداوند متعال می‌داند «آل عمران: ۱۰۹» که به انسان، حق مالکیت اعتباری و دنیوی را عطا کرده است؛ از این رو حقوق اقتصادی دیگران محترم بوده و کسی حق ندارد آن را ناعادلانه به کار بندد. «بقره: ۱۸۸ و نساء: ۲۹»

از آنجاکه سرمایه اصلی در عالم هستی از آن خداوند متعال است و آن را در اختیار بشر قرار داده است، انبیای الهی، نمایندگان اصلی خدا در این زمینه بوده و آنان نیز به امر خداوند متعال، به شکلی عادلانه در جامعه مدیریت و توزیع کرده و با شیوه‌های مخالف با دستورات الهی به مبارزه برخاسته‌اند.

پیامبران از لحاظ اقتصادی، اقتصاد سالم و توحیدی را در جامعه ترویج کرده و مردم را به اقتصاد توحیدی دعوت می‌کردند. آنان کارآفرین بوده و نسبت به رفع بیکاری، دست به اقدامات عملی می‌زدند. همچنین با حضور در جامعه، معاش خود را تأمین کرده و برای اصلاح اقتصاد مردم تلاش می‌کردند. آنان با حضور عملی در اقتصاد جامعه، طبقات اجتماعی را به یکدیگر نزدیک کرده و با فعالیت‌های اقتصادی، عزت دنیایی و سعادت اخروی را آموزش داده و با اقتصاد توحیدی، استعداد‌های مردم را شکوفا می‌کردند. (<https://iqna.ir:3472745>) (۱۳۹۴/۱۱/۱۶)

مقام معظم رهبری درباره نقش حاکمیت دین توسط انبیا می‌فرماید: «پیغمبران همه آمدند تا جامعه‌ای را بر اساس ارزش‌های الهی به وجود آورند؛ یعنی در واقعیت زندگی مردم تأثیر بگذارند. بعضی توانستند و مبارزاتشان به نتیجه رسید؛ بعضی هم نتوانستند. این جنبه از زندگی پیغمبر، که مظهر قدرت خدا در زمین و در میان بشر و مظهر حاکمیت و ولایت الهی در میان مردم است، استمرار پیدا می‌کند». (بیانات در دیدار کارگزاران نظام به مناسبت عید غدیر خم، ۱۳۷۴/۰۲/۲۸)

۵. دستاوردهای انبیاء در تمدن سازی

ادیان الهی بر اساس نظام‌های ارزشی و اجرایی استوار هستند و انبیای الهی، تمدن را بر اساس این پایه‌ها بنیان‌گذاری کرده و دستاوردهای زیادی داشته‌اند (ر.ک: وحیدی‌منش، ۱۳۸۶، ص ۳۴۱۵). نظام ارزشی اعم از ارزش‌های فردی و اجتماعی، دربردارنده همه جنبه‌های تربیتی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جامعه است. (بینش، ۱۳۸۸، ص ۲۰۲)

انبیاء همراه با برآورده ساختن نیازهای روحی بشر در قالب ادیان توحیدی، به نیازهای مادی و معیشتی مردم هم توجه می‌کردند. خداوند، تأمین نیازهای رفاهی را به خود نسبت داده «اعراف: ۲۵» و سایر نیازهای مادی انسان‌ها را در زمین فراهم کرده است؛ همچنین امور مورد نیاز را مستخر و رام بشر ساخته «حج: ۶۵» تا با استفاده از آنها، به کمال توحیدی برسد «لقمان: ۲۲».

۵.۱. دستاوردهای حاکمیتی در عرصه فناوری‌های دنیایی

انبیای الهی با استفاده از امکانات دینی و دنیوی، به تدریج تمدن‌ها را به وجود آوردند. حضرت آدم علیه السلام اولین پیامبر خدا، با آموزش الهی به کشاورزی و دامداری مشغول شد. حضرت ادریس علیه السلام، اولین پیامبری بود که خط نوشت، خیاطی کرد و علم نجوم و حساب و هیأت را آموزش داد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۶، ص ۸۰۲). دیگر پیامبران نیز با انجام کارهای مختلف، به پیشرفت بشر در ایجاد تمدن یاری رساندند. حضرت نوح علیه السلام با نجاری، حضرت هود علیه السلام با تجارت، حضرت ابراهیم علیه السلام با چوپانی و کشاورزی، حضرت داود علیه السلام با زره‌سازی و آهنگری، حضرت سلیمان علیه السلام متخصص فن (حکومت‌داری) «سبأ: ۱۳، ۱۲»، حضرت موسی علیه السلام کارگری و چوپانی، حضرت عیسی علیه السلام گردشگری و حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم با انجام کارهای مختلف (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰، ص ۵۷ و سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۵۷) به گسترش علم و فناوری و تمدن و تکنولوژی کمک کردند.

برخی از انبیای الهی همچون حضرت سلیمان علیه السلام «بقره: ۱۰۲، نمل: ۱۶-۱۸ و ص: ۳۴-۳۸»، داود علیه السلام «ص: ۱۷-۲۰ و ۲۶ و بقره: ۲۵۱»، ذوالقرنین «کهف: ۸۳-۹۸»، یوسف علیه السلام «یوسف: ۵۴»،

۵۶، و ۱۰۰-۱۰۱) و حضرت محمد ﷺ «توبه: ۸۶، نور: ۵۳-۵۴ و ۵۶، احزاب: ۱۳ و ۳۶، محمد: ۳۳ و تغابن: ۱۲» قادر به تشکیل حکومت شدند و با فراتر بردن گستره تمدن از قوم و قبیله خود، آن را به محدوده وسیع‌تر تحت سیطره خویش گسترش دادند.

هریک از انبیای الهی بر اساس حرفه و شغل خود، به پیشبرد اهداف دینی و دنیوی کمک کرده و تمدن را در سرزمین‌های خود به ارمغان آوردند. حضرت سلیمان عليه السلام با قدرت حاکمیتی که داشت، از انس و جن برای ساختن بناهای عظیم بهره گرفت «سبأ: ۱۳». ارگ بزرگ اورشلیم، یکی از این آثار است که کتاب مقدس، ساخت آن را در کوه صهیون گزارش کرده است و هم‌اکنون این اثر ارزشمند، باقی است (Ishida, "Solomon", The Anchor Bible Dictionary, ۲۶. April ۲۰۲۱ م). وی با استفاده از هنرهای تجسمی «سبأ: ۱۳، ۱۳» قصر آبگینه‌ای ساخته بود که موجبات تعجب ملکه سبا را فراهم آورد. «نمل: ۴۴»

سد فولادین ذوالقرنین، از دیگر آثار تمدنی است که از بزرگ مردان الهی باقی مانده است. این سد، بین دریای خزر و دریای سیاه واقع شده و بقایای دیوار آهنی، در این نواحی وجود دارد که احتمالاً همان سد کوروش یا ذوالقرنین باشد (باستانی پاریزی، ویکی پدیا، ذوالقرنین)، چنان‌که بر اساس آیات قرآن، در این سد آهن زیادی به کار رفته و بین دو کوه ساخته شده است. «کهف: ۹۶-۹۸» حضرت نوح عليه السلام، ضمن تلاش‌های پیگیر برای هدایت معنوی قوم خود، تنها موفق به جذب تعداد محدودی از افراد قوم خود گردید. وی با استفاده از سازه‌های محیطی و ارتباط با ماوراء، اقدام به ساختن کشتی عظیمی کرد که بدون امداد الهی ممکن نبود «هود: ۳۷ و مؤمنون: ۲۷». آن حضرت با آموزش الهی توسط جبرئیل، کشتی عظیمی را ساخت «قمر: ۱۳» که طول آن ۸۰۰، عرض آن ۵۰۰ و ارتفاع آن ۸۰ ذراع بوده است (ابن بابویه، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۵۹۵) و بنابر منابع یهودی، ابعاد آن ۳۰۰، در ۵۰، در ۳۰ بوده است (حسینی‌زاده، ۱۳۹۲، ص ۶۰)؛ ولی بنابر وقایع تاریخی و حجم وسیع موجودات، حجم کشتی بر اساس منابع اسلامی، به واقعیت نزدیک‌تر به نظر می‌رسد. حضرت ابراهیم عليه السلام، ساختمان کعبه را بازسازی کرد «بقره: ۱۲۷» و پایه‌های خانه کعبه را به کمک حضرت اسماعیل عليه السلام بنیان نهاد (حویزی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۲۵). از نشانه‌های آن، فرورفتن

جای پای حضرت ابراهیم علیه السلام بر روی سنگی است که مقام ابراهیم نامیده شده (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۷، ص ۲۵۶ و ابن ابی حاتم، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۲۶) و جایگاه نماز طواف برای حاجیان است. حضرت عیسی علیه السلام رفتاری وحدت‌ساز در راستای ایجاد امت واحده داشت. وی با استفاده از معجزات الهی از جمله خلقت پرنده، زنده کردن مردگان و شفای بیماران «مأئده: ۱۱۰» به ایجاد جامعه تمدنی پرداخت. این مسیر نیز پس از ظهور امام زمان علیه السلام تداوم خواهد یافت و با یاری حضرت مهدی علیه السلام پشت وی نماز گذارده (حر عاملی، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۱۶۲) و مدینه فاضله را تحقق خواهند بخشید.

حضرت موسی علیه السلام با علم و حکمت، به اصلاح جامعه نابسامان زمان خود پرداخت «قصص: ۱۴». وی سیاست و تربیت را در هم آمیخت، با منطق و رسانه بر رقیبان غلبه یافت، با گسترش حوزه موحدان، تهدیدها را به فرصت تبدیل کرد، با تثبیت پایه‌های حکومت، به پیاده‌سازی فرهنگ نماز پرداخت و با دولتی مصلح و کارآمد به مدیریت فتنه‌ها و مدیریت بحران پرداخت. (منتظر القائم و سلیمانی، ۱۳۸۲، ص ۱۳۴) اثر بزرگ تمدنی حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم در آغاز حکومت ایشان، ایجاد شهرنشینی و تمرکز دولت اسلامی بود که با عنوان مدینه النبی با محوریت ساخت مسجد النبی آغاز گردید (بحرانی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۸۴۷ و سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۲۷۷). حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم در زمانی که اقتصاد، بهداشت، سیاست و ... جایگاهی در جامعه آن زمان نداشت، برای مدیریت اقتصادی، مردم را به بازرگانی، صنایع، کسب سود و اصلاح امور معیشت و حفظ اموال و ثروت دعوت می‌کرد (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۱۵۶، ۱۶۶، ۱۶۷ و ۱۹۲) و پرداخت مالیات را برای پیشبرد جامعه از طریق خمس «انفال: ۴۱»، زکات «نساء: ۱۶۲» و جزیه «توبه: ۲۹» ارائه کرد. وی از لحاظ بهداشتی، استحمام، مسواک و ... (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۳۷۶-۳۷۴) و از لحاظ سیاسی، تعامل با حکومت‌های ایران (مسعودی، بی‌تا، ص ۲۲۵) و روم و ... را بنیان‌گذاری نمود. ایشان از لحاظ

۱. «وإنه لیخرج من صلب الحسین أئمة أبرار آمناء معصومون قوامون بالقسط، و منامهدی هذه الأمة الذي یصلي عیسی بن مریم خلفه».

نظامی، لشکرهای عظیم مسلمانان را به وجود آورد. یکی از نوآوری‌های پیامبر، حفر خندق در جنگ احزاب بود (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۵۳۳) که کمک شایانی به پیروزی سپاه اسلام کرد.

۵.۲. دستاوردهای حاکمیتی خرد و کلان در عرصه اجرای قوانین الهی

مهم‌ترین هدف انبیا، هدایت انسان‌ها به سوی کمال نهایی از طریق کسب کمالات در دنیا بوده است، به همین دلیل، آنها از امکانات مادی برای سعادت اخروی انسان‌ها استفاده می‌کردند. در رأس اهداف انبیاء، توحید و سپس تزکیه و تعلیم انسان‌ها، استقرار عدالت و ایجاد حیات طیبه به معنای رشد و شکوفایی عقل و علم، آرامش روحی، آسایش مادی و بالاتر از همه، تکامل معنوی بشر است. (سخنرانی تلویزیونی رهبر انقلاب اسلامی به مناسبت عید سعید مبعث، ۱۳۹۹/۱۲/۲۱). جنبه اقتدار الهی، حاکمیت دین و اراده پروردگار در میان بشر، راز تداوم معارف انبیاء، کلمه توحید و فضایل و ارزش‌های دینی است (دیدار فرماندهان، مسؤولان و نیروهای سپاه، نیروی انتظامی و جانبازان پاسدار با رهبر انقلاب، ۱۳۷۴/۱۰/۵). «پرچم عدالت‌خواهی را همواره پیامبران الهی و پیروان راستین آنان بر دوش کشیده‌اند». (پیام به پانزدهمین نشست سراسری تشکل‌های مرتبط با جنبش عدالت‌خواه دانشجویی، ۱۳۸۷/۵/۲۲)

در قلمرو حیات اجتماعی، هدف، رسیدن به عدالت اجتماعی است و انبیای الهی به سمت عدالت به معنای کلی سیر کرده‌اند؛ ولی بشر امروزی در پی قسط به این معناست که عدل، خرد شده و به شکل عدالت اجتماعی درآید. هدف انبیا در قلمرو زندگی اجتماعی، مقدمه‌ای برای رسیدن به همان هدف در قلمرو فردی یعنی تحول درونی افراد است. (دیدار مسئولین و کارگزاران نظام با رهبر انقلاب در سالروز بعثت حضرت محمد ﷺ، ۱۳۷۱/۱۱/۱)

یکی از ابزار کاربردی پیشرفت مادی و معنوی، «علم» است که انبیای الهی با کسب علم از درگاه الهی، آن را در اختیار سایر انسان‌ها نهاده و به تناسب درک انسان‌ها، به ترویج علوم در عصر خویش پرداخته‌اند «انبیاء: ۱۵۱». حضرت آدم علیه السلام علم را به صورت مستقیم و کامل از خدا آموخت «بقره: ۳۱» و حضرت ادریس، اولین شخصی است که با قلم نوشت (ابن بابویه، ۱۳۶۲،

ج ۲، ص ۵۲۴). آغاز دعوت پیامبر اسلام ﷺ با خواندن «علق: ۱» آغاز شد و خدا در قرآن به «قلم» قسم یاد کرد «قلم: ۱». بنابراین عرصه علم و فرهنگ، یکی از اساسی‌ترین مقوله‌های تمدن دینی انبیاء محسوب می‌شود. انبیاء برای زدودن جهل در جامعه مبعوث شده‌اند، جهلی که مقابل عقل است نه علم. زیرا گاهی علم در خدمت جاهلیت قرار می‌گیرد، مثل دنیای امروز که دانش بشری، در خدمت جاهلیتی قرار گرفته که انبیاء درصدد زدودن آن بوده‌اند. (بیانات رهبر معظم انقلاب در دیدار مسئولان، سفیران کشورهای اسلامی و قشرهای مختلف مردم، ۱۳۹۵/۲/۱۶).

رشد و تعالی جامعه در سایه امنیت فردی و اجتماعی کسب می‌شود و پیامبرانی که به حاکمیت در سطح کلان دست یافتند، در سطوح عالی، به مبارزه با مستکبران پرداختند. سایر انبیاء نیز در حد توان خود، این مهم را پیگیری کرده‌اند، زیرا حاکمان غیر الهی به دلیل دنیاطلبی همواره موجب فساد و ازبین‌رفتن امنیت افراد بوده‌اند «نحل: ۳۴». انبیاء بر اساس قوانین الهی، درصدد ایجاد نظام سیاسی بوده‌اند، زیرا از طریق استقرار آیین حکمرانی، امکان مدیریت و راهبری این مسئولیت سنگین فراهم می‌آید. (بیانات رهبر معظم انقلاب در سخنرانی تلویزیونی به مناسبت عید سعید مبعث، ۱۳۹۹/۱۲/۲۱)

پیامبران در کنار دعوت توحیدی، وظیفه داشتند تا مردم را از طاغوت‌ها نجات دهند «نحل: ۳۶» و با طاغوت مبارزه کنند «نساء: ۷۶». وجود و هویت پیامبران، در امتداد تاریخ جریان دارد و این جریان، در تعلیم و دین و راه آنها ادامه پیدا می‌کند و به این ترتیب، دین و معارف انبیاء، هم‌اکنون در دنیای امروز مشاهده می‌شود و معارف والای بشری، زاینده تفکرات پیامبران است. (بیانات در دیدار اعضای ستاد برگزاری مراسم ارتحال حضرت امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۴/۰۳/۱۰).

خداوند متعال، عبرت‌آموزی از حکومت‌های گذشته را به انسان گوشزد کرده «آل عمران: ۱۳۷» تا امت‌ها با مرور تاریخ گذشتگان، دوباره مرتکب خطای آنان نشوند. «یوسف: ۱۳۹»

نتیجه‌گیری

تمدن در جوامعی شکل می‌گیرد که از حالت ابتدایی خارج شده و دارای ابعاد مختلف اجتماعی شده باشند. انسان‌ها در این جوامع، برای پیشرفت، نیازمند ارتباط با خود، محیط و هم‌نوعان بوده و از این طریق، سازه‌های تمدنی شکل می‌گیرد. در جوامع الهی، نقطه اتصال این سازه‌ها، از طریق انبیاء به منبع قانون‌گذاری، یعنی خداوند متعال امکان‌پذیر می‌گردد. بعثت پیامبران در هر جامعه، بر ارکان تمدنی آن جامعه استوار می‌گردد و محوریت آن، جهان‌بینی توحیدی است که باید در آن جامعه، تسری یافته و بر آن اساس، سایر ارکان تمدنی شکل گیرد. اجرای قوانین الهی با پذیرش مردم در جامعه متمدن امکان‌پذیر می‌گردد. این ارکان، مبتنی بر عقلانیت بوده و ارتباط مردم با ماوراء، از طریق ایجاد معنویت شکل می‌گیرد. اجرایی‌کردن تمدن الهی در جامعه بر پایه قوانینی است که بر اساس عدالت‌محوری شکل گرفته و اقتصاد و سیاست نیز همگام با آن، برنامه‌ریزی شده باشند.

انبیای الهی در طول تاریخ، متناسب با اقوام مختلف، درصدد اجرای این تمدن الهی بوده‌اند و هریک از عملکردهای پیامبران، بخشی از مسیر امروزی تمدن الهی را بر انسان‌های معاصر هموار می‌سازد. هرچند تمامی پیامبران، موفق به ایجاد حکومت نشدند، اما انبیای الهی که به امور حکومتی دست یافتند، هریک دستاوردهای مختلفی برای آیندگان به ارمغان آوردند. پیامبران در راستای توسعه دنیای مردم، به فناوری‌های مختلفی دست یافتند که تنها برخی از آنها در اختیار آیندگان قرار گرفت و در بسیاری موارد، فقط اخبار آنها به این نسل رسیده و توسط انسان معاصر، قابل تجزیه و تحلیل است. اجرایی‌کردن قوانین الهی، یکی از مهم‌ترین وظایف انبیا به شمار می‌رود که موجب سامان‌بخشیدن به دین و دنیای مردم بوده است. در حال حاضر، مجموع این دستاوردهای حاکمیتی، برنامه‌ای منسجم از تمدن‌سازی در اختیار بشر قرار داده است.

استفاده از مجموع این دستاوردها را می‌توان در انقلاب اسلامی به رهبری امام خمینی علیه‌السلام یافت که سعی دارد از مجموع دستاوردهای دینی و دنیوی انبیاء و ائمه اطهار، استفاده بهینه

به عمل آورد. مقام معظم رهبری به عنوان ادامه‌دهنده راه امام خمینی علیه السلام از آموزه‌های الهی استفاده کرده و در این مسیر، نه تنها پس از حضرت امام، به این آموزه‌ها در ایران اسلامی عمل کردند، بلکه نقشه راه را فراتر از این قرار داده و با ارسال پیامی، تمامی جوانان غرب را به این راه دعوت نمودند. ایشان پس از چهل سالگی انقلاب، بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی را مبنای جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی اسلامی قرار دادند تا جوانان با استفاده از این کلان‌پروژه، قدم در راه وسیع‌تری نهاده و جامعه‌ای درخشان از معنویت و پرهرو از لحاظ دینی و دنیوی را در پرتو انوار الهی بسازند. همچنین در این راه، گام‌های بلندی در مسیر انقلاب اسلامی برداشته و با آغاز عصر جدیدی در عالم، سبک زندگی اسلامی را در دنیا فراگیر کنند.

فهرست منابع

کتاب

قرآن کریم

نهج البلاغه

۱. ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد، ۱۴۱۹ق، تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: اسعد محمد طیب، ریاض: مکتبه نزار مصطفی الباز.
۲. ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، شرح نهج البلاغه، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۸۵ش، علل الشرایع، قم: کتاب فروشی داوری.
۴. _____، ۱۳۶۲ش، الخصال، تحقیق و تصحیح: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۵. _____، ۱۴۱۳ق، من لا یحضره الفقیه، تحقیق و تصحیح: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۶. ابن خلدون، عبدالرحمن، ۱۳۷۵ش، مقدمه ابن خلدون، ترجمه: محمد پروین گنابادی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۷. ابن درید، محمد بن حسن، ۱۹۸۸م، جمهرة اللغة، بیروت: دار العلم للملایین.
۸. ابن سعد، محمد بن سعد الهاشمی البصری، ۱۴۱۰ق/ ۱۹۹۰م، الطبقات الكبرى، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیة.
۹. ابن فارس، ابوالحسین احمد، ۱۴۰۴ق، معجم مقاییس اللغة، تحقیق و تصحیح: عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۱۰. ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ق، لسان العرب، بیروت: دار صادر.
۱۱. ازهری، محمد بن احمد، ۱۴۲۱ق، تهذیب اللغة، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۲. اسلامی فرد، زهرا، ۱۳۸۹ش، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، بی جا: دفتر نشر معارف.
۱۳. مشهدی محمد علی، ۱۴۰۰ق، مصباح الشریعة منسوب به جعفر بن محمد، امام ششم علیه السلام، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
۱۴. بحرانی، هاشم بن سلیمان، ۱۴۱۵ق، البرهان فی تفسیر القرآن، قم: موسسه البعثة، قسم الدراسات الإسلامیة.
۱۵. بستانی، فواد افرام، ۱۳۷۵ش، فرهنگ ابجدی، تهران: اسلامی.
۱۶. بینش، عبدالحسین، ۱۳۸۸ش، آشنایی با تاریخ تمدن اسلامی، پژوهشکده تحقیقات اسلامی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، قم: انتشارات زمزم هدایت.

۱۷. جان احمدی، فاطمه، ۱۳۸۷ش، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، مرکز برنامه ریزی و تدوین متون درسی، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، قم: دفتر نشر معارف.
۱۸. جعفری، محمدتقی، ۱۳۷۳ش، فرهنگ پیرو، فرهنگ پیشرو، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۹. حر عاملی، محمدبن حسن، ۱۴۲۵ق، إثبات الهداة بالنصوص والمعجزات، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
۲۰. حویزی، عبدعلی بن جمعه، ۱۴۱۵ق، تفسیر نور الثقلین، تصحیح: هاشم رسولی، قم: اسماعیلیان.
۲۱. حبییم، سلیمان، ۱۳۶۹ش، دیکشنری انگلیسی-فارسی، تهران: فرهنگ معاصر.
۲۲. خمینی، روح‌الله، بی تا، صحیفه امام، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
۲۳. دهخدا، ۱۳۷۷ش، لغتنامه دهخدا، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۳۷۴ش، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، تهران: مرتضوی.
۲۵. زمخشری، محمودبن عمر، ۱۳۸۶ش، مقدمة الادب، تهران: موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران.
۲۶. سجادی، جعفر، ۱۳۷۳ش، فرهنگ معارف اسلامی، تهران: کومش.
۲۷. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، ۱۴۰۴ق، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۲۸. صاحب، اسماعیل بن عباد، ۱۴۱۴ق، المحيط فی اللغة، تحقیق و تصحیح: محمدحسن آل یاسین، بیروت: عالم الکتب.
۲۹. صبحی صالح، ۱۴۱۴ق، نهج البلاغه، قم: نشر هجرت.
۳۰. طباطبایی، محمدحسین، ۱۳۹۰ق، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۳۱. طبرسی، حسن بن فضل، ۱۴۱۲ق/۱۳۷۰ش، مکارم الاخلاق، قم: الشریف الرضی.
۳۲. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲ش، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تصحیح: فضل الله یزدی طباطبایی و هاشم رسولی، تهران: ناصر خسرو.
۳۳. عسکری، مرتضی، ۱۳۸۶ش، عقاید در اسلام، ترجمه: محمدجواد کرمی، تهران: مرکز فرهنگی انتشاراتی منیر.
۳۴. قرشی، علی اکبر، ۱۳۷۱ش، قاموس قرآن، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۳۵. کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۴۰۷ق، الکافی، تحقیق و تصحیح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۳۶. لوکاس، هنری، ۱۳۸۴ش، تاریخ تمدن، ترجمه: عبدالحسین آذرنگ، تهران: سخن.
۳۷. مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳، بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۸. مسعودی، علی بن حسین، بی تا، التنبيه والاشراف، تصحیح: عبدالله اسماعیل الصاوی، القاهرة: دار الصاوی، (افست قم: مؤسسه نشر المنابع الثقافة الاسلامیه).
۳۹. مصطفوی، حسن، ۱۴۳۰ق، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، بیروت- قاهره- لندن: دار الکتب العلمیه- مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.

۴۰. مطهری، مرتضی، بی تا، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، تهران: صدرا.
۴۱. معین، محمد، ۱۳۸۸ش، فرهنگ معین، تهران: امیر کبیر.
۴۲. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۸۷ش، اخلاق در قرآن، قم: انتشارات امام علی بن ابیطالب علیه السلام.

مقاله

۱. احمدی طباطبایی، سیدمحمد رضا، ۱۳۸۰ش، «پیوند اخلاق و سیاست در اندیشه غزالی»، مجله: علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام، تابستان، ش ۱۴، ص ۳۱ - ۳۸.
۲. امیری، راضیه؛ «ایران معاصر، هویت و فرهنگ در فرایند جهانی شدن»، تیر ۱۳۸۷، زمانه، ش ۷۰، ص ۵۳ - ۵۷).
۳. اداره کل معاونت سیاسی سازمان صداوسیما، ۱۳۸۲، «ارکان تمدن و نقش انقلاب اسلامی در اعتلای مجدد تمدن اسلامی»، فصلنامه مدیریت فردا، سال اول، تابستان، ش ۱، ص ۱۹ - ۳۳.
۱. آل بویه، طاهره، ۱۳۸۸ش، «ارتباط انسان با خود»، نامه جامعه، ش ۵۹، ص ۴۸ - ۵۴.
۲. حسینی زاده، سیدعبدالمجید، ۱۳۹۲ش، «کشتی نوح در قرآن، تورات و روایات اسلامی و یهودی»، دو فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، پاییز و زمستان، ش ۳، ص ۵۵ - ۷۰.
۳. عیسی زاده، عیسی، ۱۳۹۶ش، «عوامل انقراض تمدن ها از منظر قرآن»، فصلنامه مطالعات راهبردی ناجا، سال دوم، زمستان، ش ۶، ص ۱۶۶ - ۱۹۰.
۴. غضنفری، علی و ضرغام، محمد، ۱۳۹۷ش، «ارتباط انسان با خویش در سبک زندگی ایمانی در فرهنگ قرآنی»، پژوهش های نوین در آموزه های قرآن و سنت، بهار و تابستان، ش ۱، ص ۳۱ - ۷۴.
۵. فرزانه، محمدباقر؛ خیاط، علی و صفرپور، هادی، ۱۳۹۷ش، «تبیین ایجاد تمدن نوین اسلامی از نگاه مقام معظم رهبری»، پژوهش های اجتماعی اسلامی، سال ۲۴، پاییز و زمستان، ش ۳، (پیاپی ۱۱۸)، ص ۱۷۷ - ۲۰۵.
۶. فوزی، یحیی و صنم زاده، محمود رضا، ۱۳۹۱ش، «تمدن اسلامی از دیدگاه امام خمینی علیه السلام»، فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، سال سوم، زمستان، ش ۹، ص ۷ - ۴۰.
۷. کارگر، محمود، ۱۳۹۵، «جایگاه عدالت در تمدن سازی از منظر فارابی، امام و مقام معظم رهبری»، فصلنامه علمی تخصصی فرهنگ پژوهش ویژه علوم سیاسی، پاییز، ش ۲۷، ص ۱۴۹ - ۱۷۴.
۸. لطیفی، رحیم، ۱۳۸۶ش، «اثبات امامت و واسطه فیض»، فصلنامه مشرق موعود، سال اول، تابستان، ش ۲، ص ۴۵ - ۶۶.
۹. محمدی، محمدحسین، ۱۳۸۷ش، «اصول و ضوابط حاکم بر سیر تمدن ها»، تاریخ در آیین پژوهش، ش ۲۰، ص ۱۶۱ - ۱۸۴.
۱۰. مفتاح، محمدهادی، ۱۳۸۷ش، «اخلاق سیاسی در رفتار پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم»، فصلنامه علوم حدیث، سال سیزدهم، تابستان، ش ۲، ص ۱۰۰ - ۱۲۵.

۱۱. منتظرالقائم، اصغر و سلیمانی، زهرا، ۱۳۸۹ش، «تمدن سازی انبیای ابراهیمی؛ فتنه ها و راهکارها (مطالعه موردی: حضرت موسی علیه السلام)»، تاریخ درآینه پژوهش، سال هفتم، زمستان، ش ۲۸، ص ۱۱۹ - ۱۳۸.
۱۲. وحیدی منش، حمزه علی، ۱۳۸۶ش، «عناصر تمدن ساز دین اسلام»، معرفت، ش ۱۲۳، ص ۱۵ تا ۳۴.

پایگاه اطلاع رسانی

۱. پایگاه اطلاع رسانی دفتر مقام معظم رهبری، <https://www.leader.ir/fa>.
۲. پایگاه اطلاع رسانی دفتر مقام معظم رهبری <https://farsi.khamenei.ir>.
۳. ترکی، محمد علی، ۱۳۹۸ش، «فرهنگ، علم و اقتصاد؛ ارکان تمدن نوین اسلامی»، خبرگزاری بین المللی قرآن، iqna.ir.
۴. شکرانی، یاسین و تمدن، حمیدرضا، ۱۳۹۶ش، «واکاوی نقش تعلیم و تربیت مبتنی بر قرآن کریم در تمدن سازی اسلامی»، همایش بین المللی بازخوانی تمدن اسلامی و جهان شهر معنوی با تاکید بر شهر مقدس مشهد، دوره ۱، پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی، www.Sid.ir.
۵. فعالیت های اقتصادی پیامبران، ۱۶ بهمن ۱۳۹۴ش، خبرگزاری بین المللی قرآن، کد خبر: ۳۴۷۲۷۴۵.
۶. مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف، ۱۰/۲۸/۱۳۹۹، <http://isin.ir>.
۷. ویکی پدیا، «ذوالقرنین»، ۱ فوریه ۲۰۱۸، به نقل از کتاب ذوالقرنین و کوروش کبیر نوشته مولانا ابوالکلام آزاد، ترجمه: محمد ابراهیم باستانی یاریزی، <https://fa.wikipedia.org/wiki/%D>.
۸. ویکی پدیا، ۲۶ آوریل ۲۰۲۱م، «سلیمان»، Ishida, "Solomon", The Anchor Bible Dictionary.

